

О. В. ЦЮНЯК

ПРИРОДОДОСЛІДНИКИ ХАРКІВСЬКОГО ВЕТЕРИНАРНОГО ІНСТИТУТУ (XIX СТОЛІТТЯ)

У данной статье рассматриваются основные принципы объединения преподавательской и научно-исследовательской работы ученых Харьковского ветеринарного института в конце XIX в. Хронологически раскрыты научные направления развития ветеринарной медицины, которые были тесно связаны с экономической жизнью страны.

У даній статті розглядаються основні принципи єднання викладацької і науково-дослідної роботи вчених Харківського ветеринарного інституту наприкінці XIX століття. Хронологічно розкрито наукові напрями розвитку ветеринарної медицини, які були тісно пов'язані з економічним життям країни.

The main principles of teaching and scientific research work unification of Kharkiv Veterinary Institute at the end of the XIX century are considered. Scientific trends of veterinary medicine development which closely connected with economical conditions of the country are analyzed chronologically.

У другій половині XIX століття в Україні створюються перші заклади ветеринарної освіти. При Львівському університеті у 1784 р. відкрилась кафедра ветеринарної медицини, і лише у 1881 р. була створена Львівська вища ветеринарна школа. На Слобідській частині України часом започаткування вищої ветеринарної освіти вважається 1805 р. Тут при Харківському університеті було засновано кафедру лікування тварин (худоболікування). Очоловав її спеціально запрошений з Німеччини професор Ф. Пільгер. За його ініціативою кафедра отримала назву епізотології, потім на її основі виникла практична ветеринарна школа [1, с. 10].

Схід українських земель розвивався стрімкими темпами. У Харківському ветеринарному училищі, згодом інституті, у різні часи вели науково-педагогічну роботу відомі вчені Н. Д. Галицький, Г. А. Полюта, М. Н. Мельніченко, А. О. Раєвський, В. Я. Данилевський, О. Ф. Брандт, С. О. Іванов, А. П. Шалашников, І. О. Гордзялківський, Д. Ф. Конєв, О. П. Остапенко, І. М. Садовський, М. М. Бекетов, І. І. Мечніков, Л. С. Ценковський та ін. Тут створювались великі господарства рослинницького і тваринницького напрямку діяльності. У зв'язку з цим виникла гостра потреба у спеціалістах: агрономах, освічених землекористувачах, організаторах тваринництва та ветеринарних лікарях. 14 серпня 1851 р. у Харкові було відкрито ветеринарне училище I розряду. Оскільки воно за реєстром вищих навчальних закладів Російської імперії відносилось до інститутів, ця дата і вважається датою заснування Харківського ветеринарного інституту. У 1873 р. училище було реформовано у Харківський ветеринарний інститут (ХВІ) [2, с. 20, 21].

Першим директором училища став Н. Д. Галицький. У Харківському університеті він отримав ступінь магістра ветеринарних наук, а на час відкриття інституту вже був професором. З початку заснування ветеринарного училища Н. Д. Галицький читав курс «Учення о заразных болезнях» та інші ветеринарні дисципліни. Лише у першій половині 1860-х рр. завдяки його зусиллям вдалося повністю укомплектувати викладацький корпус училища. Не дивлячись на величезне організаційне навантаження, Н. Д. Галицький не залишав заняття наукою. Вчений досліджував актуальне питання про зараження чумою великої рогатої худоби, виступивши проти методу чумосщеплювання Іссенга, і ініціював підготовку Закону від 3 червня 1873 р. про умерщвління хворих тварин, унаслідок чого епідемія в Україні була повністю ліквідована [3, с. 81].

Крім нього в училищі викладав професор Витович, який отримав освіту у Віленському і Віденському університетах. Він мав ступінь магістра і лікаря. Наприкінці 1851 р. ад'юнктом училища був призначений Г. А. Полюта, з 1859 р. – професор. Він отримав освіту в Віленській медичній академії, а потім у Харківському університеті. Г. А. Полюта був не тільки високоосвіченим педагогом, але й визначним громадським діячем, організатором і вченим, який залишив багату наукову спадщину. У 1879 р. ним було видано підручник «Ветеринарная фармакология с общей терапией и рецептурой», який на той час був найкращим вельми навчальним посібником в Російській імперії. Наукова діяльність Г. А. Полюти була різнобічною – це дослідження в галузі фармакології, фізіології, епідеміології, зоології, ботаніки, токсикології [4, с. 7].

У 1868 р. після відставки Н. Д. Галицького директором ветеринарного училища призначено М. Н. Мельниченка, який узяв на себе титанічну роботу з організації та становлення (з 1873 р.) ветеринарного інституту, одночасно займаючись науковою і педагогічною діяльністю. Кафедра теоретичної хірургії з хірургічною клінікою була організована при Харківському ветеринарному училищі (ХВУ) ще у 1861 р. Очолив її магістр ветеринарних наук М. Н. Мельниченко. У 1861 р. наказом Міністерства народної освіти він був призначений ад'юнктом в ХВУ з дисципліни «Теоретична хірургія і рододопоміжна наука». У 1862 р. читав латинську мову вихованцям I курсу. З 1863р. по 1880 р. завідував терапевтичною клінікою. В 1865 р. його затверджено професором Харківського ветеринарного училища. З січня 1866 р. викладав в училищі загальну і спеціальну патологію, терапію і патанатомію – предмети, які входили до його кафедри. У 1867 та 1869 рр. вивчав закордонний досвід упорядкування клінік свійських тварин, ознайомився із системою клінічних лекцій видатних німецьких ветеринарних професорів. М. Н. Мельниченко був членом Харківської медичної спілки і

членом Санкт-Петербурзької спілки ветеринарних лікарів, дійсним членом Харківської спілки сільського господарства, членом спілки з охорони тварин. З 1868 по 1884 рр. він викладав епізоотологію, читав теоретичну хірургію, очні хвороби. Ним вперше в Росії написано керівництво по захворюванню очей у тварин. Підручник М. Н. Мельніченка „Курс лекцій по ветеринарній офтальмології” неодноразово перевидавався і довгі десятиліття був цінною допомогою для навчання багатьох поколінь ветеринарів [5, с. 337, 338].

М. Н. Мельніченко провів величезну роботу з реорганізації училища. У зв'язку з реформуванням ветеринарної освіти в Росії 1873 р. училища в Дерпті і Харкові були реформовані в інститути. Внаслідок клопотань директора у 1879 р. імператор Олександр II дозволив працювати у складі професорам і викладачам Харківського університету, брати активну участь у всіх справах ветеринарного інституту. Вони принесли з собою у ветеринарний інститут університетські традиції [4, с. 15].

Директором Харківського ветеринарного інституту у 1884–1904 рр. був А. О. Раєвський. У 1870 р. він закінчив ветеринарне відділення Петербурзької медико-хірургічної академії і був залишений для роботи в академії. Після захисту дисертації у 1873 р. був відраджений за кордон. У 1875 р. повернувся до Харкова і був призначений ад'юнктом-професором кафедри загальної патології і патологоанатомії ветеринарного відділення академії, де йому доручили читати лекції з епізоотології. З 1881 р. – ординарний професор. Під керівництвом А. О. Раєвського були реконструйовані старі і зведені нові допоміжні приміщення: хімічна лабораторія, клініка дрібних тварин, клініка для заразних хворих, кафедра патологічної анатомії, бактеріологічна лабораторія, аудиторія для фізіології та анатомії. Вчений залучає увесь професорсько-викладацький склад до вирішення актуальних наукових проблем. Після Л. С. Ценковського у 1887 р. А. О. Раєвський очолив першу в Росії бактеріологічну лабораторію, у якій була виготовлена вакцина проти сибірки, розроблені заходи з боротьби з масовими заразними хворобами свійських тварин. Співробітниками цієї лабораторії було захищено 14 докторських та магістерських дисертацій [6, с. 76–77].

Систематичне видання праць інституту, популяризація задач розвитку тваринництва і наукових досягнень у боротьбі з хворобами, підготовка кваліфікованих спеціалістів для тваринництва змінили ставлення урядових і земських установ до ветеринарної справи і ветеринарних лікарів. Завдяки зусиллям А. О. Раєвського при Харківському ветеринарному інституті за кошти Міністерства народної освіти було організовано спеціальну лабораторію з виготовлення вакцин проти сибірки, з якої вийшла серія спеціальних робіт його учнів у вигляді магістерських і докторських дисертацій. У 1881 р. він став одним з перших авторів дослідження інфекційних захворювань. Наприкінці 1870-х і на початку 1880-х рр. ним надруковані два poradniki: „Патологическая анатомия и гистология домашних животных” та „Руководство к изучению инфекционных болезней домашних животных” [7, с. 61, 62].

У 1896 р. у ветеринарному інституті була заснована бактеріологічна станція, де щорічно до 30 земських ветлікарів могли вдосконалювати свої знання. Велику увагу А. О. Раєвський приділяв комплектуванню навчального закладу висококласними науковими кадрами. На кафедру фізіології і гістології директор запросив доктора медицини, професора В. Я. Данилевського; на кафедру анатомії – професора О. Ф. Брандта; на кафедру скотарства і гігієни – видатного вченого, професора С. О. Іванова [5, с. 340].

Окрім цих визначних якостей наукового діяча і організатора, А. О. Раєвський мав прекрасні педагогічні здібності. З 1887 р. по 1895 р. як приват-доцент він читав студентам медичного факультету Харківського університету курси епізоотології і ветеринарної поліції, у 1894 р. читав лекції з гістології на фізико-математичному факультеті. У ветеринарному училищі викладав гістологію з 1848 р. по 1916 р. Теоретичне викладання гістології було забезпечене якісними лекціями, але практичні заняття через нестачу приміщень не велись. У цей період закладались підвалини майбутньої кафедри гістології. Професор А. О. Раєвський придбав 10 мікроскопів Гартнака. За їх допомогою він періодично після лекцій організовував демонстрацію гістологічних препаратів. При цьому студенти мали можливість подивитися тільки одне поле зору, тому що переміщувати препарат не дозволялося [8, с. 60, 61].

Професор А. О. Раєвський вперше у Росії виділив епізоотологію з курсу «Учение о заразных болезнях». У 1901 р. іменним височайшим наказом імператора Миколи II він призначений головою ветеринарного комітету Міністерства внутрішніх справ із залишенням його на займаній посаді. З 1904 по 1906 рр. вчений був керівником ветеринарного управління. У 1916 р. за ініціативою Раєвського була проведена реформа вищої ветеринарної освіти в Росії, відповідно до якої ветеринарні інститути отримали статус університетів. Це не єдиний його внесок у розвиток ветеринарії в Російській імперії. Харківський ветеринарний інститут під його керівництвом був одним із ініціаторів скликання всеросійських з'їздів ветеринарних лікарів, перший з яких проходив у 1903 р. за участі п'яти доповідачів з ХВІ [7, с. 63].

З великою енергією та адміністративним умінням А. О. Раєвський запровадив організаційну чіткість в експериментальні дослідження, що проводилися з сибіркою, домігся щорічного солідного фінансування з коштів Міністерства Державного майна, за рахунок якого був сформований штат лабораторії. Його помічниками стали учні і послідовники Л. С. Ценковського – І. М. Садовський, А. П. Шалашников, І. О. Гордзялківський, Д. Ф. Конєв та ін. Зона використання вакцини Л. С. Ценковського сягнула Далекого Сходу, вона виявилась кращою за своїми якостями, ніж протисибіркова вакцина професора І. Н. Ланге з Казанського ветеринарного інституту. Саме такий висновок зробила Особлива Урядова комісія за результатами експериментальної перевірки у 1896–1897 рр. Внаслідок цього харківська вакцина набула широкого

використання для профілактики сибірки. У подальшому багато губернських земств, переконавшись в ефективності протисибіркових щеплень, почали організувати свої бактеріологічні лабораторії, які спочатку існували у формі філій лабораторії Харківського ветеринарного інституту [9, с. 45].

Бактеріологічна лабораторія ХВІ сприяла поліпшенню ветеринарної роботи, зміні ставлення суспільства до ветеринарних робітників і в цілому до ветеринарної медицини. Не обмежуючись одержанням і використанням протисибіркової вакцини, ініціативний колектив лабораторії прислухався до потреб практичної ветеринарної медицини і почав займатися розробкою інших нагальних проблем інфекційної патології: розробляли схеми виготовлення інших вакцин та вирішували багато теоретичних питань в галузі мікробіології та імунології [9, с. 48].

До створення кафедри бактеріології з ініціативи А. О. Раєвського вперше в ХВІ вже почалося викладання бактеріології як окремої науки для студентів і ветеринарних лікарів, відряджених для стажування. Фактично з 1889 р. вчений надав курсу бактеріології академічну автономність, читав на III та IV курсах загальну й спеціальну мікробіологію. Практичні заняття з мікробіології проводилися зі студентами на IV курсі. Після А. О. Раєвського курс бактеріології викладав магістр ветеринарних наук Д. Ф. Конев, йому допомагав М. Д. Агаллі. Після переїзду А. О. Раєвського до Санкт-Петербурга у 1903 р. директором інституту було призначено видатного патологоанатома, професора О. П. Остапенка, який також був керівником бактеріологічної станції до виходу у відставку в 1908 р. [5, с. 341].

У 1879 р. до складу ради ХВІ увійшли 8 професорів, з яких професор фізики А. П. Шимков з 1878 р. по 1902 р. викладав курс фізики, професор хімії М. М. Бекетов читав курс неорганічної хімії в 1879 р. У 1901 р. був обраний почесним членом інституту, професор органічної хімії Лагемарк з 1879 р. по 1901 р. читав курс по неорганічній хімії, професор мінералогії О. С. Брю розпочав читання мінералогії з 1872 р. Також членами ради були професор зоології П. Т. Степанов, проф. фізіологічної хімії і медичинської фізики В. В. Тихонович і приват-доцент ботаніки Л. Рейнгард [4, с. 14].

Введення до навчальної програми ветеринарного училища природничо-практичних наук (хімії, фізики, зоології, ботаніки, мінералогії) і залучення до їх викладання професорів університету проклало шлях до забезпечення наукового напрямку його діяльності. З 1888 р. ХВІ починає видавати збірники спеціальних робіт, проведених в його лабораторіях, редактором якого став професор І. М. Садовський. На 1912 р. було видано 10 томів, де друкувались результати досліджень вчених інституту з сапу, ящуру, сказу та інших захворювань [10, с. 56].

Допомогу у викладанні майже половини спеціальних предметів, спільних для медицини і ветеринарії: фізіології, гістології, фармакології, загальної патології, патологічної анатомії – надав Харківській університет. До ветеринарного інституту прийшли такі відомі вчені, як В. Я. Данилевський –

завідувач кафедри фізіології і гістології, у подальшому видатний вітчизняний вчений-фізіолог, один з перших дослідників кровопаразитизму у людей та тварин; О. П. Остапенко – організатор кафедри патологічної анатомії хвороб тварин, яка у 1876 р. була першою в Російській імперії, з 1904 по 1909 рр. директор ветеринарного інституту; С. О. Іванов – перший завідувач кафедри скотарства; А. М. Краснов – видатний російський ботанік і географ, який працював у ХВІ більше 10 років і створив при інституті оранжерею та унікальний ботанічний сад [11, с. 85].

Видатні відкриття у галузі протозоології другої половини XIX століття пов'язані з іменем відомого харківського вченого, пізніше – академіка АН УРСР Василя Яковича Данилевського. Він – засновник порівняльної паразитології, яку вивчав виходячи із широких загальнобіологічних позицій, розглядаючи появу паразитизму як результат тривалої еволюції паразито-хазяїнних відносин. В. Я. Данилевський також читав навчальні курси зоо-фізіології і гістології. Організував практичні заняття з цих дисциплін за участю асистента І. М. Садовського. З 1886 р. гістологія була виділена в окремий курс, який читав професор, завідувач кафедри гістології медичного факультету Харківського університету Костянтин Захарович Кучин (1834–1897) [1, с. 44].

Поряд з численними дослідженнями в галузі фізіології В. Я. Данилевський одним з перших в Російській імперії розгорнув широкі дослідження у вивченні кровопаразитів хребетних тварин. Так, у 1884 р. ним відкрито плазмодія малярії птахів, гемогрегарин, протеосом. Вчений першим в Україні виявив трипаносом у крові птахів та риб. Через 4 роки з'явилась його монографія, в якій вперше було описано представників родів *Leucocytozoon*, *Haemoproteus* та ін. Для отримання з інвазованого організму зараженої крові В. Я. Данилевський використовував п'явок, у тілі яких така кров зберігається, поки не з'явиться потреба у її застосуванні для зараження піддослідних тварин. Ним вперше зроблене припущення про те, що збудник малярії розмножується поза еритроцитами. Лише через 40 років воно було експериментально підтверджено. Як відомо, відкриття екзоеритроцитарних форм у циклі розвитку плазмодія малярії мало велике значення у раціоналізації діагностичних досліджень і терапії хворих на малярію. Монографія В. Я. Данилевського „Дослідження з порівняльної паразитології крові” не втратила свого значення і сьогодні. Автором була зроблена перша спроба з'ясувати особливості патогенної дії кровопаразитів на організм хребетних тварин [12, с. 143].

З переїздом до Харкова у 1872 р. розпочався найбільш тривалий і плідний період діяльності Л. С. Ценковського. У Харкові він здобув славу засновника вітчизняної школи мікробіологів і став першовідкривачем вітчизняної вакцини. Основні досягнення Л. С. Ценковського в отриманні протисибіркової вакцини пов'язані з його новаторським підходом і

застосуванням новітніх наукових досягнень з аттенуації збудника інфекції, застосуванням методики використання консервуючих властивостей гліцерину, що тоді з'явилася. Протисибіркову вакцину Л. С. Ценковський створював у спеціально організованій бактеріологічній лабораторії, яка у 1887 р. була реорганізована у бактеріологічну станцію і переведена з університету в ХВІ [13, с. 16, 17].

Кафедру зоотомії ХВІ очолив випускник Харківського ветеринарного інституту професор І. М. Садовський, який до того читав курс оперативної хірургії з топографічною анатомією. У 1885 р. вчений захистив дисертацію і був удостоєний ступеня магістра ветеринарії, у тому ж році затверджений приват-доцентом з хірургічної патології. У 1886 р. відряджений за кордон з науковою метою, а через рік, після повернення на батьківщину, затверджений доцентом оперативної хірургії з топографічною анатомією та завідувачем хірургічної клініки. Радою інституту йому було доручено читання курсів оперативної хірургії та акушерства. За відсутності достатньої кількості тварин у клініці інституту І. М. Садовський організовував «поліклінічні заняття» – керував походами груп студентів для надання хірургічної та акушерської допомоги сільськогосподарським тваринам безпосередньо у селянських господарствах міста і передмістя [14, с. 1].

У серпні 1890 р. він був затверджений у званні екстраординарного професора зоотомії і екстер'єру. На посаді завідувача кафедри зоотомії він працював на протязі 14 років. У своїх лекціях із зоотомії та наукових роботах професор І. М. Садовський використовував дані, здобуті в ході власних численних порівняльно-анатомічних, ембріологічних досліджень, та дані світової науки. Він ретельно готувався до кожного заняття, сам виліплював, фарбував анатомічні і ембріологічні муляжі, кольоровою крейдою малював «настінні карти». Через ясність, послідовність, образність викладення лекції вченого серед студентів були дуже популярними, збирали повні аудиторії слухачів не тільки перших курсів, на яких вивчалась ця дисципліна, але і старших. Анатомічний кабінет, де професор І. М. Садовський іноді до середини ночі займався препаруванням, даючи при цьому детальні пояснення, був завжди переповнений студентами. Бажаючи дати слухачам найбільш повну картину особливостей анатомічної будови ссавців, у стінах анатомікуму Харківського ветеринарного інституту професор проводив розтини трупів не тільки тварин, але і людей. Він вперше виділив ембріологію як самостійний навчальний предмет, відстоював її важливість як необхідної основи для розуміння тих чи інших індивідуальних відхилень у розвитку органів та їх систем. Без перебільшення можна сказати, що в ці роки харківська школа ветеринарних анатомів набула сили і авторитету. Подальшим її розвитком стали курси з порівняльної анатомії та екстер'єру, які І. М. Садовський почав читати з 1890 р., тим самим зробив новий крок уперед у розвитку анатомії свійських тварин як науки [14, с. 3–5].

Багато уваги професор приділяв обладнанню анатомічного музею, створеного ще раніше професором А. Ф. Брандтом. Музей мав експонати з усіх анатомічних систем, їх можна було використовувати як наочні засоби вивчення анатомії тварин. І. М. Садовський мав дуже різнобічні наукові інтереси – у різний час читав акушерство, оперативну хірургію, порівняльну зоотомію і екстер'єр, теорію підковування і копитні хвороби, допомагав проводити практичні заняття з гістології. Проблеми, якими займався вчений, мали безпосередній зв'язок з нагальними практичними потребами ветеринарії. Різноманітність наукових інтересів дослідника дозволяла йому робити важливі узагальнення, більш глибоко і повно знати і викладати кожен предмет. Поряд з анатомією справою життя професора І. М. Садовського була мікробіологія. У жовтні 1907 р. він переїхав до Петербурга, де його було призначено на посаду завідувача бактеріологічної лабораторією Ветеринарного управління Міністерства внутрішніх справ. У 1910 р. він був обраний головою на другому Всеросійському ветеринарному з'їзді [15, с. 246].

Потрібно згадати ще одного видатного вченого-мікробіолога, екстраординарного професора П. А. Гордєєва, якого в 1879 р. було запрошено на посаду завідувача кафедри спеціальної патології і терапевтичних клінік. Він випускник Харківського ветеринарного училища, продовжував освіту на ветеринарному відділенні Імператорської медико-хірургічної академії Санкт-Петербурга. У 1871 р. йому була присвоєна кваліфікація ветеринарного лікаря. Наказом Міністерства внутрішніх справ у 1875 р. П. А. Гордєєва призначено на посаду позаштатного ветеринара при Медичному департаменті Санкт-Петербурга та затверджено приват-доцентом фармакології Ветеринарного відділення Медико-хірургічної академії з дорученням викладання цього предмету студентам-ветеринарам. За тридцятилітній період завідування кафедрою патології і терапії Харківського ветеринарного інституту П. А. Гордєєв доклав багато зусиль для розвитку терапевтичної науки і ветеринарії в цілому. Йому належить 24 оригінальних та перекладних праць, опубліковано двотомний посібник „Руководство к внутренней патологии и терапии”, „Руководство к частной фармакологии” та ін. У збірнику „Архив ветеринарных наук” за 1876–1910 рр. опубліковані деякі із цих наукових праць. Під його керівництвом співробітниками було виконано декілька десятків наукових робіт. З 1882 р. по 1885 р. П. А. Гордєєв був редактором журналів „Ветеринарный вестник” та „Современный лечебник”. Він багаторазово призначався членом різних спеціальних комісій державного значення, був ініціатором організації „Общества харьковских ветеринарных врачей”. В 1885 р. Міністерство освіти затвердило його у званні ординарного професора, а в 1902 р. йому був наданий чин дійсного статського радника [15, с. 297].

Зауважимо, згадані особистості не є повним переліком осіб, які творили науку у ХВІ. Але впевнено можна зробити висновок: у Харкові наприкінці

XIX століття з'явилася справжня школа мікробіологів. Завдяки їхнім зусиллям у Росії укорінилися і розповсюдилися перші бактеріологічні знання, з'явилися широко відомі вчені Л. С. Ценковський, А. О. Раєвський та інші, а також їх учні і послідовники І. М. Садовський, А. П. Шалашников, І. О. Гордзялківський, Д. Ф. Конєв, які зробили немало для бактеріологічної науки. За наукові та педагогічні досягнення, за велику практичну роботу задля Вітчизни у 1914 р. ХВІ було присвоєно звання Імператорського. Він став називатися Імператорським Миколи І ветеринарним інститутом.

У ХВІ почала вирувати наукова думка, зароджувались оригінальні ідеї. З діяльністю цього навчального закладу пов'язані успіхи останньої третини XIX століття у боротьбі з сибіркою, сапом та іншими хворобами тварин. Традиції цього інституту були примножені на початку XX століття, який став одним із найбільших у Російській імперії з прекрасно підібраним професорсько-викладацьким складом, з неперевершеними за майстерністю викладачами, з обладнаними за останніми досягненнями науки лабораторіями, новими кафедрами. Вчені інституту брали активну участь у діяльності різних товариств – популяризували науку. Отже, вже наприкінці XIX – початку XX століття ХВІ став одним із визнаних центрів вищої ветеринарної освіти і прогресивної думки в галузі природознавства у Східній Європі.

Список літератури: 1. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / [под ред. проф. И. П. Скворцова, Д. И. Багалея]. – Х. : Типография „Печатное дело кн. И. Н. Гагарина”, 1905. – 785 с. 2. Палютин М. П. Харьковский зооветеринарный институт: минувшее и настоящее зооинженерного факультета (1851–2001) / М. П. Палютин. – Х. : ХЗВИ, 2001. – 224 с. 3. Коропов В. М. История ветеринарии в СССР / В. М. Коропов. – М. : Гос. изд. с.-х. лит., 1965. – 264 с. 4. Раевский А. О. Краткий исторический очерк, 50-летию Харьковского ветеринарного института / А. О. Раевский. – Х. : Типография фирмы «Адольф Даре», 1912. – 34 с. 5. Служение Отечеству и долгу: очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805–2004) / [под. общ. ред. В. И. Астаховой, Е. В. Астахова и др.]. – Х. : Изд-во НУА: Золотые страницы, 2004. – 748 с. 6. Аркадий Александрович Раевский // Столетие русской военной ветеринарии 1812–1912 гг. – СПб. – 1912. – С. 76–79. 7. Сорокалетие деятельности А. А. Раевского // Ветеринар. врач. – 1911 – №4. – С. 61–63. 8. Калугин В. И. Профессор А. А. Раевский К 35-летию со дня смерти / В. И. Калугин // Ветеринария. – 1951. – №10. – С. 60–62. 9. Баженов С. В. Первая высшая ветеринарная школа на Украине / С. В. Баженов // Научные труды (Харьковский зооветеринарный институт) Т.3. – Х., 1969. – 319 с. 10. Звонкова Г. Л. Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині XIX – на початку XX століть: історичний, освітнянський і культурний контексти: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Звонкова Г. Л. – К., 2004. – 237 с. 11. Почесні вчені Харківського університету: біографічний довідник. – Х., 2008. – 312 с. 12. Финкельштейн Е. А. Василий Яковлевич Данилевский / Е. А. Финкельштейн. – М; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 292 с. 13. Выдающиеся отечественные ботаники / Н. А. Базилевская, К. И. Мейер, С. С. Сталков и др. – М, Учпедгиз, 1957. – 217 с. 14. Сборник трудов Харьковского ветеринарного института. Т. X. – Х: Типография фирмы Адольфа Даре, 1911. – 141 с. 15. Історія Харківської державної зооветеринарної академії. 155 років / [ред. кол. В. О. Головка, Ю. Д. Рубін та ін.]. – Х. : Золоті сторінки, 2006. – 500 с.

Надійшла до редакції 20.04.10